

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК94(477)

Петер Шенстрем

РЕЛЯЦІЯ ПРО БІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ З ДЕЯКИМИ РОЗДУМАМИ ЩОДО ДВОХ ПОПЕРЕДНІХ КАМПАНІЙ (переклад Олександра Герасимчука, коментар Сергія Павленка)

«Реляцію...», яку публікуємо нижче, багато відомих істориків, зокрема М. Костомаров, В. Шутой та інші, приписували королівському камергеру Г. Адлерфельду, оскільки вона була надрукована поряд з його щоденником. «Свідчення його не підлягає сумніву, – підкреслював у своїй статті В. Дядиченко, – він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до матеріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»¹.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: це була реляція* «анонімного майора»², вміщена публікатором як додаток до щоденника загиблого Адлерфельда³. Тобто це не був текст, який писав, мав у своєму розпорядженні покійний камергер короля. Син Г. Адлерфельда додав його як джерело, яке, на його погляд, досить доповнило картину реалій, зображених батьком. Тим часом М. Костомаров договори, оприлюднені у цій реляції «анонімного майора», подає як документи, «повідомлені Адлерфельдом, сучасником, близьким до Карла і який багато раз бачив Мазепу»⁴. Подібне стверджує й К. Фролов⁵.

Шведська історіографія схиляється до думки, що автором згаданої реляції був ротмістр⁶, секретар королівської польової канцелярії⁷ Петер Шенстрем⁸ [Peter Schönström] (1682 – 1746 рр.), який під час Полтавської битви був особистим секретарем короля⁹. Це, звичайно, додає значимості анонівному тексту, та з певними застереженнями. Адже П. Шенстрем був у полоні до 1722 року, в Солікамську, де він вивчав російські та татарські рукописи**, познайомився з учасником Полтавської битви, майбутнім відомим російським істориком Василем Татищевим¹⁰. Останній у

* Б.Крупницький так пише про її авторство: «Шведський історик Галлендорф висловив був в 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд, але змінив його в 1915 р., коли видав анонімну реляцію в її дійсній вигляді, не прикрашеній першим її редактором. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кіл у ранзі майора. З цим безперечно можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальній становищі... Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах? (...) Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московськiм полоні... Отак з чуток, розмов... міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо до уваги, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 р. (Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 98-99).

** У 1741 р. узагальнив розшукане у науковій праці «Короткі зауваги до шведської історіографії» (надрукована у 1816 р.).

1724-1726 роках перебував у Швеції, де зустрічався зі своїми знайомими, колишніми шведськими полоненими. Отже, П. Шенстрем міг знати про союзницькі угоди Карла XII та І. Мазепи як від своїх колег-штабістів, також шведських високопосадовців, так і від В. Татіщева, який у Стокгольмі активно та нав'язливо «давав правильний» погляд на Петра І, його діяння.

У багатьох моментах рукопис «Реляції...» несе чимало важливої інформації, яка допомагає краще зрозуміти ситуацію тієї складної доби. Про зафіксовані П. Шенстромом договори, їх достовірність ми писали раніше: цьому питанню вже присвятили низку студій¹¹, наші висновки підтримав у своєму ґрунтовному дослідженні міжнародних взаємовідносин тієї доби історик О. Дубина¹².

Переклад «Реляції...» здійснено з англійського видання творів Г. Адлерфельда 1740 р.

1. Дядиченко В. До критики буржуазно-націоналістичних перекирчуень історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви. 1709-1959. Збірник статей. – К., 1959. – С. 40.

2. Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 215.

3. A Relation of the battle of Pultowa, with some reflections on the two preceding campaigns // Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol. III. – S. 189 – 242.

4. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М. Стасюлевича, 1885. – Т. 16 (Мазепа и мазепинцы). – С. 400.

5. Фролов К. Мазепа в 1708 году // Соборное мнение о Мазепе. – Харьков.: издательство «С.А.М», 2011. – С. 415 – 416.

6. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – С. 290.

7. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – С. 27.

8. Нильссон Б. Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы // Военно-исторический журнал, Старый Цейхауз. – 2009. – Специальный совместный выпуск. – С. 96.

9. Peter Schönström // http://sv.wikipedia.org/wiki/Peter_Schönström.

10. McKay JJ. Tabbert's sea-mammoth // <http://johnmckay.blogspot.com/2011/03/tabberts-sea-mammoth.html>.

11. Міф одинадцятих: зрадницький договір // Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 179 – 192; Павленко С. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 170 – 184; Союзницькі переговори, договору І. Мазепи 1708-1709 гг. и его плани о будущем статусе Украины // Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернігів: Русь, 2009. – С. 85–113.

12. Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? // Сіверянський літопис. – 2014. – №6. – С. 71–90.

* * *

Коли Карл (*Charles*) XII востаннє перебував у Саксонії (*Saxony*), він був би вельми радий укласти мир із царем. Якби тоді король погодився прийняти таке рішення, то в тій ситуації це було б дуже розумно й славетно для шведів (*Sweden*).

Цар справді пропонував укласти мир, але короля не задовольняла обов'язкова умова (*condition sine qua non*) стосовно того, що його супротивник категорично відстоював право залишити за собою порт Петербург (*Petersbourg*) на Балтійському (*Baltick*) морі, що було для короля неприпустимим, оскільки це докорінно змінювало всю систему нашої політики.

Окрім цього, цар мав дуже тісні стосунки з німецьким імператором, Англією (*England*) та Голландією (*Holland*), які розпалювали цю війну для того, щоб остудити

запал молодого шведського (Swedish) завоюювача, чия дружба з Францією (France) вселяла в них тривогу. Приблизно в цей час було перехоплено кілька листів, у яких царю радили перш ніж відмовитися від своїх територіальних претензій, спустошити там землі й зруйнувати маєтки.

Карл (*Charles*) XII, який вважав себе керівником найкращої й найбойовитішої армії, що, можливо, будь-коли існувала, натхненний своїми значними успіхами, у сприятливих для себе умовах вирушив із Саксонії (*Saxony*), щоб утихомирити свого запеклого ворога й забезпечити, наскільки це було можливо, майбутній спокій Півночі, але особливо, щоб залишити росіян (*Russians*) у межах їхніх древніх кордонів.

Проте було цілком очевидно, що його величність із жалем покидав Німеччину (*Germany*), де він бажав залишитися, щоб бути посередником між Францією (*France*) й союзниками; але доля цього хороброго правителя була визначена на небесах, і він усупереч своїй волі став перед низкою труднощів та невдач, які майже неминуче чекали на нього і яким він міг протиставити лише всю свою хоробрість, що підтримувала його, у чому ми й матимемо змогу надалі пересвідчитися в цьому описі.

Як тільки король увійшов до Польщі (*Poland*), росіяни (*Russians*) відступили, а відходячи назад, палили, руйнували й грабували все, що зустрічалося в них на шляху, не вступаючи у вирішальний бій. Таким чином наша армія перетинала Польщу (*Poland*), інколи наближаючись до кордонів Пруссії (*Prussia*), аж поки король не привів її на зимові квартири у Велике князівство Литовське (*Lithuania*), де він обрав для своєї штаб-квартири маленьке місто Радошковичі (*Radeschowitz*) біля Вільно (*Wilna*).

Настав час розпочинати великий наступ, було неясно, якою дорогою потрібно переслідувати супротивника; а це було можливо здійснити двома з них. Перша вела до Полоцька (*Poloksko*), звідки можна було легко повернути в бік Новгороду й там з'єднатися з армією графа Левенгаупта (*Lowenhaupt*) та генерала Лібекера (*Lybecker*); проте після обговорення даного питання на військовій раді, дійшли висновку, що в цій провінції неможливо прогнати три шведські армії. До того ж цар не відмовився від свого принципу й продовжував палити й руйнувати місцевість, через яку ми повинні були пройти; у цій частині своїх володінь він міг це легко робити. Ми могли б спокійно вирушити в Лівонію (*Livonia*); але це був бідний регіон, так само як і Естонія (*Estonia*) та Інгрія (*Ingria*), багатотраждальний край, що був не здатний прогнати навіть невелику армію, а прилеглі райони були також у таких умовах, що були ще менш спроможні забезпечити підтримкою як нашу піхоту, так і кінноту. Ще менш зручним був для нас похід на Москву (*Moscow*) через Тверське (*Twer*) князівство по суцільних лісах, що вкривали цю місцевість, а також через Новгородське (*Novogorod*) князівство, в якому було лише дві дороги, що були спотворені багнюкою й болотами, й легко могли б бути перетворені ворогом у непрохідні; перша вела безпосередньо до Твері (*Twer*)¹, а друга – до Тушиного (*Tissina*).

Усі ці труднощі були для нас нездоланими, тому було прийняте рішення не думати більше про цей шлях, тим більше, що ми сподівалися на те, що генерал Лібекер (*Lybecker*) мав досить сил для вторгнення в район Новгороду (*Novogorod*) й Пскова (*Pleskow*), що мало змусити царя тримати тут головні сили своєї армії для протистояння його величності.

Після того, як вищеназвані маршрути відхилили, було обговорено можливість прямувати в напрямку Смоленська (*Smolensko*). На цьому шляху були ті ж самі труднощі, зважаючи на значні ліси й болота, через які армія повинна була прямувати кілька днів поспіль. Ці ліси починалися під Смоленськом (*Smolensko*) і тягнулися до Можайська (*Mosako*), яке вже було неподалік від Москви (*Moscow*). Найбільші труднощі полягали навіть не в подоланні перепон, пов'язаних з переходом через ліс, а в тому, що цар спустошив цю місцевість до такої міри, що наша армія не змогла б знайти там ні продовольства, ні фуражу, ні зимових квартир. Окрім усіх інших причин, що змушували короля відмовитися від цих двох маршрутів, залишалася ще одна значна перешкода, яку потрібно було здолати і яка стосувалася попереднього напрямку. Полягала вона в тому,

¹ Цю дорогу, яку зараз назвали Великою перспективою (*The great Perspective*), прорубав цар Петро (*Peter*), починалася вона в Старій Русі (*Stara Russia*) й вела до Твері (*Twer*); уздовж її не було сіл і там можна було зустріти лише кілька убогих халуп, розміщених на певній відстані одна від одної, в яких за необхідності тимчасово зупинялися мандрівники.

що перш, ніж рухатися далі, потрібно було захопити міста Псков (*Pleskow*) і Новгород (*Novogorod*); після цього можна було б братися за Смоленськ (*Smolensko*), облога якого могла б надовго затримати наш похід.

Усе це спонукало короля обрати інший намір, який полягав у русі до Могильова (*Mohilow*) та Кричева (*Kritzowa*), а звідти через ліси Сіверщини (*Severia*) до Стародуба (*Starodub*), маленького містечка цієї провінції. Цар, за рекомендацією Мазепи (*Mazep-pa*), гетьмана (*Hettman*) чи головного командира козаків, довірив управління цією провінцією й містечком Стародубом (*Starodub*) полковнику на ім'я Скоропадський (*Skoropatski*), який мав полк з кількома тисячами козаків, але який, будучи їхнім полковником, виконував накази гетьмана (*Hettman*). Король охоче обрав цю дорогу через нову угоду, яку він особисто уклав з Мазепою (*Mazeppa*). Той розумів, що це не сподобається царю, але він уже давно висловлював палке бажання позбутися його ярма й стати під захист короля Швеції (*Sweden*), чиє добре ім'я справило на нього незабутнє враження. До цього союзу також входив польський (*Poland*) король Станіслав (*Stanislaus*). Пункти угоди, які Мазепа (*Mazeppa*) ухвалив зі шведським (*Sweden*) королем, щоб отримати його дружбу й захист, були наступними:

«По-перше, він зобов'язується прийняти його величність шведського (*Swedish*) короля в провінції Сіверщина (*Severia*) й віддати йому всі фортеці, а саме Стародуб (*Starodub*), Новгород (*Novogrodsk*) чи Новгород-Сіверський (*Novogorod, Serchersky*), Мглин (*Blin*), Брянськ (*Bransk*) та інші, які раніше належали до Великого Князівства Литовського (*Lithuania*), а на даний час слугували в якості прикордонних фортець цього князівства. Цією провінцією в даний час управляв головнокомандуючий Мазепа (*Mazeppa*), який був призначений сюди за наказом царя. Полковник Скоропадський (*Skoropatski*), чий полк перебував, за їх словами, в Україні (*Ukrain*), виконував накази Мазепи (*Mazeppa*).

По-друге, його величність миг зупинитися на зимових квартирах у цій провінції, поки Мазепа (*Mazeppa*) не збере все козацьке військо й не приведе до війська союзників козаків з-під Белгорода (*Bialogard*), а також з Дону (*Don*), де всі були незадоволені тиранічним правлінням росіян (*Russians*), які разом з царем мало-помалу позбавляли їх усіх їхніх привілеїв.

По-третє, Мазепа (*Mazeppa*) повинен прагнути залучити до цього союзу калмицького хана (*Chan*) Аюку (*Ajuka*).

По-четверте, як тільки Мазепа (*Mazeppa*) виконає перші три пункти, його величність відразу зніметься з місця й вирушить прямо на Москву (*Moscow*)², одночасно Мазепа (*Mazeppa*) зі свого боку повинен приєднатися до нього з усім своїм військом, включно з козаками з-під Белгорода (*Bialogorod*) та Дону (*Don*) та з незадоволеними калмиками. Що ж до забезпечення шведської армії засобами існування, то Мазепа (*Mazeppa*) зобов'язувався постачати їй продовольство з України (*Ukrain*) та з району Белгорода (*Bialogorod*), де знаходилися одні з найродючіших ґрунтів у всьому світі. Саме цими заходами союзники мали примусити царя відступити на північ від Москви (*Moscow*) й далі за Волгу (*Volga*), де землі не були такими родючими, як на півдні, і де в жодному разі не можна було утримувати таку велику армію, як у нього. Усе це разом узятє, а також те, що росіяни остерігалися вступати у відкриту сутичку з нами, хоч кількісно вони нас втричі переважали, ставило шведську армію перед необхідністю відновлення законності повсюдно, де б цар її неминуче втрачав, у той час як його армія, бажаючи вижити й маючи значну кількість невдоволених, була б змушена, виходячи з вищезазначеного, розпуститися або підкоритися завойовнику».

Хоча ці добре виважені проекти небезпідставно давали реальні надії на успіх, король Станіслав (*Stanislaus*), маючи під боком основу шведської армії під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*), нехтував усім і зі свого боку не робив нічого, займаючись боротьбою з іншими поляками, які під назвою конфедератів збунтувалися

² Уся місцевість між Сіверщиною (*Severia*) й Московією (*Moscow*) рівнинна й надзвичайно родюча. Поля засіяні хлібом для людей, а для коней є чудові пасовища. Трава тут росте така густа, що її всю неможливо відразу покосити, вона залишається такою високою, що одночасно її вистачає для годівлі коней у дорозі; ось тому для царя було так важливо цілковито спустошити вздовж дороги цей чудовий край, в якому напевно можна було б утримувати шведську (*Swedish*) армію з її кіннотою та піхотою.

проти нього в деяких провінціях. Було вирішено, що як тільки король схилить цих невдоволених до покори, відразу буде віддано наказ про вступ польського війська на територію Росії (*Russia*) у двох різних місцях: королівська армія вирушить у бік Києва (*Kiow*), а підрозділи з Литви (*Lithuania*) підуть у наступ на Смоленськ (*Smolensko*). Зрештою, ми втішали себе надією, що вторгнення генерал-майора Лібекера (*Lybecker*) з армією в кількості 12000 до Інгрії (*Ingria*) безумовно додасть царю турбот, залишивши його без ресурсів у випадку завоювання генералом цієї провінції. Петербург (*Petersbourg*) було б спалено, а після цього наступ продовжився б у райони Новгороду (*Novogorod*) та Пскова (*Pleskow*). У разі потреби цю армію можна було б підсилити загонами з гарнізонів Риги (*Riga*) й Ревеля (*Revel*); це було б уже нескладно через відсутність побоювання залишити їх беззахисними, проте це все було б, якби Лібекер (*Lybecker*) мав більше хисту й удачі в своєму поході.

Союз, що був створений Мазепою (*Mazeppa*) й поляками (*Poles*), ґрунтувався на наступних положеннях:

«По-перше, Мазепа (*Mazeppa*) повинен точно виконати всі з вищезазначених зобов'язань, а саме: віддати провінцію Сіверщину (*Severia*) королю Швеції (*Sweden*) з усіма її фортецями і т. д.

По-друге, він повинен обіцяти за першим же наказом короля бути напоготові для виступу з усією армією козаків.

По-третє, він повинен здійснити спробу привести козаків з-під Белгорода (*Bialogrod*) та Дону (*Don*), а також залучити до цього союзу калмицького хана (*Chan*) Аюку (*Ajuka*).

По-четверте, він повинен повернути полякам (*Poles*) усю Україну (*Ukrain*), яка разом із Сіверщиною (*Severia*) та провінціями Києва (*Kiow*), Чернігова (*Zschernikow*) та Смоленська (*Smolensko*) повинна була повернутися під польське (*Polish*) управління. Як винагороду за це, поляки обіцяли Мазепі (*Mazeppa*) надати йому титул князя на тих самих умовах, на яких герцог Курляндський (*Courland*) володів своєю територією, включно з Вітебським (*Witepsky*) та Полоцьким (*Polofsko*) воєводствами.

Потім було призначено день, до якого Мазепа (*Mazeppa*) повинен був донести всі ці умови до своїх полковників і схилити їх до добровільної згоди, переконавши їх у безсумнівних перевагах, які вони отримають, відновлюючи свої колишні свободи, від яких росіяни залишили лише тінь».

Такими були умови цього договору, який був укладений так уміло й настільки таємно, що ніхто не мав ані найменшої відомості про нього, окрім короля Швеції (*Sweden*), короля Станіслава (*Stanislaus*), Мазепи (*Mazeppa*), графа Піпера (*Piper*), якогось польського (*Polish*) сенатора, чиє ім'я я забув, і архієпископа чи то Сербії (*Servia*), чи Болгарії (*Bulgaria*), який був з невідомих мені причин вигнаний зі своєї країни. Цей останній вів усю цю справу й постійно перебував під час переговорів у шведській (*Swedish*) армії. У Мазепи (*Mazeppa*) той не викликав підозр, оскільки був православної (*Greek*) віри й до того ж вигнанець, окрім того, він одягався як жебрак і в кожному місті просив милостиню.

Усі ці угоди були настільки добре узгоджені й так спритно ухвалені, що кожна розумна людина, ознайомившись з ними, повинна була погодитися стосовно їх вигідності для Швеції (*Sweden*), а також з тим, що цар повинен до кінця року прийняти ті умови миру, які король Швеції (*Sweden*) йому запропонує. Але, оскільки шляхи Всевишнього нам невідомі, то часто його наймудріші й найрозсудливіші поради зневажають, а приймають зовсім інше рішення, яке є більш спокусливим, як це насправді сталося під час цього походу в Україну (*Ukrain*), який зрештою став фатальним для Швеції (*Sweden*).

Коли Карл (*Charles*) XII починав цей похід, він мав під своїм командуванням близько двадцяти полків; Швеція (*Sweden*) до того ніколи не бачила ні такого величезного війська, ні того, як можна управляти військом так уміло, талановито й розсудливо, як це робив Карл (*Charles*) XII на початку цих переговорів у 1708 році. Ніколи королівство не мало на чолі своєї армії сміливішого й активнішого правителя, справді кращого воїна, ніж Карл (*Charles*) XII, а сам король ніколи не мав боєздатнішої армії, дисциплінованішого й відданішого війська, ніж те, яке було в той

час. Незважаючи на наші невдачі, які свідчили, що небеса були не досить прихильні до Швеції (*Sweden*) й покарали її фатальною кампанією 1709 року, у той же час вони піднесли Карла (*Charles*) XII над усіма монархами й усіма героями, які передували йому³, давши йому можливість продемонструвати перед усім світом неймовірну стійкість і твердість характеру, що затьмарило всі негаразди й висвітлило всі інші чудові якості, які були притаманні цьому правителю⁴.

Згадуючи події тих часів, не перестаєш дивуватися. Насправді, ми вийшли із Саксонії (*Saxony*), коли всі обставини були проти нас. Упродовж літа 1708 року постійно лили дощі, а на початку 1709 року була така незвично люта зима, що схожої люди й не пам'ятали. До цього ще можна додати, що шведські (*Swedish*) генерали, які командували окремими підрозділами армії, допустили кілька помилок і зазнавали невдач майже повсюди, через що основні сили армії під командуванням його величності дуже потерпали. Проте його величність ніколи не був великодушнішим, ніж у той час. Він був разом зі своєю армією, яка страждала кожного дня від втоми й постійної праці, від сутичок і боїв, хоч до цього вони завжди отримували найкраще. Незважаючи на те, що голод, злидні й холод завдавали армії щоденних великих втрат, він не міг її поповнювати через значну віддаленість від Швеції (*Sweden*). Не звертаючи уваги на невдачі, його величність продовжував тіснити противника, який був принаймні в чотири рази сильнішим, змушуючи його ховатися за річками та болотами або озброюватися до зубів у той час, як наші власні війська, що налічували не більше двадцяти тисяч чоловік, включно з хворими та пораненими, були для їх же безпеки розділені на кілька манших підрозділів і ніколи не дозволяли собі окопуватися. У 1708 році, коли Карл (*Charles*) XII полишив свої зимові квартири, щоб вирушити в наступ, його армія складалася з наступних полків:

Армія його величності короля Швеції (*Sweden*)

Кіннота:

Драбанти (*Drabans*);
Кінна гвардія;
Дворянський полк;
Полк Остгота (*Ostrogoths*);
Полк Ніланда (*Nyland*);
Полк Смоланда (*Smoland*);
Полк Норд-Сканія (*North-Scania*);
Полк Саут-Сканія (*South-Scania*);
Полк драгунів під командуванням Крузе (*Cruse*).

Драгуни:

Гвардія драгунів Бухвальда (*Buchwald*);
Принца Вюртенберзького (*Wurtemberg*);
Меєрфельда (*Meyerfeld*);
Дюкера (*Duker*);
Тауба (*Taub*);
Гіленштірні (*Gyllenstyerna*);
Альбедібла (*Albedybl*).

Піхота:

Гвардійські полки:
– Упланда (*Upland*);
– Вестамланда (*Westamland*);
– Зюдерманланда (*Sudermanland*);
– Далкарлії (*Dalcarlia*);
– Вестбота (*Westerbothn*);
– Вермланда (*Wermland*);

³ Див. «Полібія» (*Polybius*) авторства шевальє Фолларда (*Follard*), том 5, виданого в Амстердамі (*Amsterdam*) в 1729 р., с. 132, де Карла (*Charles*) XII порівнюють з Александром Великим (*Alexander the Great*).

⁴ Фоллард (*Follard*), там само, с. 406, де згадується Карл Сміливий (*Charles the Bold*), герцог бургундський (*Burgundy*) тощо.

- Скатборга (*Scataborg*);
- Остгота (*Ostrogothia*);
- Кальмара (*Calmar*);
- Кронберга (*Croneberg*);
- Йонкьопінга (*Jonkioping*).

Окрім цих полків, його величність мав належним чином обладнаний обоз артилерії й частину артилерійського полку, а також кілька сотень кінних ополченців, що постійно охороняли королівський обоз і його канцелярію разом з кількома загонами волохів під керівництвом генерал-ад'ютанта пана Каніфера (*Kanifer*) та полковника Сандула (*Sandul*).

Його величність залишив у Польщі (*Poland*) під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*) для підтримки короля Станіслава (*Stanislaus*) наступні полки:

Армія Крассау (*Crassau*)

Драгуни:

Крассау (*Crassau*),

Мюллера (*Muller*),

Маршала (*Marschal*),

Зюліха (*Zulich*).

Піхота:

Полк Горна (*Horn*) або щеттінський (*Stetin*);

Полк Екеблада (*Eckeblad*) в Ельбінгу (*Elbing*).

У Померанії (*Pomerania*) й у князівстві Бремен (*Bremen*) розміщувалися наступні полки, з котрих деякі за необхідності мали приєднатися по команді до армії Крассау (*Crassau*):

У Померанії (*Pomerania*), Бремені (*Bremen*) й князівстві Декс-Понтс (*Deux-Ponts*):

Чотири полки кінноти:

Полк у Померанії (*Pomerania*) під командуванням Вольфрата (*Wolfrath*);

– у Бремені (*Bremen*) під командуванням Горна (*Horn*);

Два полки дворян у Померанії (*Pomerania*) та Бремені (*Bremen*).

Піхота:

Другий щеттінський (*Stetin*) полк під командуванням Стюарта (*Stuart*);

Полк Штральсунда (*Stralsund*) під командуванням Шульца (*Schultz*);

– Вісмара (*Wismar*) під командуванням Рідербілма (*Ridderbielm*);

Полк Палмквіста (*Palmquist*);

– Брейтбольца (*Breitboltz*), іноземці;

Один батальйон у князівстві Декс-Понтс (*Deux-Ponts*);

У місті Штаде (*Stade*) – батальйони Гіленштірні (*Gyllenstierna*) й Веллінга (*Welling*).

Його величність шведський (*Swedish*) король наказав залишатися у Швеції (*Sweden*) наступним полкам:

У Швеції (*Sweden*):

Драгуни:

Полк Вестгот (*Westrogoths*),

той що під керівництвом полковника Асхенберга (*Aschenberg*);

Драгунські полки під командуванням Леєнбуфвуда (*Leyenbufwud*) й Гіленштірні (*Gyllenstierna*);

Полк драгунів під командуванням Гірти (*Hierta*);

Полк Бабуса (*Babus*) під командуванням Рамсверда (*Ramswerd*), а пізніше Крузе (*Cruse*);

Дві сотні драгунів у Фемптланді (*Femptland*).

Піхота:

Дві сотні піхотинців із гвардійського полку під командуванням Гамільтона (*Hamilton*) в гарнізоні Стокгольма (*Stockholm*).

Полк Вондер-Нота (*Vonder-Noth*);

– Фемптланда (*Femptland*);

- Бйорроборг-Лена (*Biorroborg-Lehn*).
- Один батальйон Вормланда (*Wornland*);
- Полк Вестгьотадабла (*Westgiotadabl*);
- Ельфборга (*Elfbourg*);
- Гетеборга під командуванням Коблера (*Kobler*);
- Зінклера (*Zinclair*);
- Мальме (*Malmo*);

Блакитна гвардія або полк Ландскрона (*Landscrona*).

Перед тим, як король розпочав свою кампанію 1708 року, він віддав наказ генерал-майору Лібекеру (*Lybecker*) переправитися через Неву (*Niewa*) і вступити зі своєю армією в Інґрію (*Ingria*). Її армія складалася з таких полків:

Фінська (*Finland*) армія:

Кіннота:

- Тисенбаусена (*Tisenbausen*);
- Аболенс-Фордублінга (*Abolehns-Fordubbling*)⁵;
- * Ніланда (*Niland*);
- Виборга (*Wiborg*).

Драгуни:

Хартфебра (*Hartfebr*).

Піхота:

- Полк Тавастбуса (*Tavastbus*) під командуванням Хартфера (*Hartfehr*);
- Один батальйон нарвського (*Narva*) полку в гарнізоні Кексбольма (*Kexholm*);
- Полк Остбот-Фордублінга (*Osterboht-Fordubbling*);
- Полк Бьорнеборга (*Biorneborg*);
- Полк Аболена (*Abolehn*);
- Полк Ніланда (*Nyland*);
- Полк Тавастбуса (*Tavastbus*);
- Полк Виборг-Лебна (*Wiborg-Lebn*);
- Полк Саволакса (*Savolax*). Цей останній полк був сформований у Саксонії (*Saxon*) з полонених, яких король Август (*Augustus*) залишив шведському королю за умовами миру в Альт-Ранштадті (*Alt-Ranstadt*). Ними керував пан Шоммер (*Schommer*). Іншими головними офіцерами були Штральборг (*Stralborg*), Бойє (*Boye*), Зойленберг (*Zeulenberg*) та ін.

Що ж стосується переправи Лібекера (*Lybecker*) через Неву (*Niewa*), то, оскільки я не був там присутнім, то я її й не перетинав. На моє переконання, важко пригадати настільки безславну й згубну експедицію, якою був похід у Інґрію (*Ingria*): я називаю її фатальною навіть не з міркувань такої кількості необов'язкових втрат, яких зазнала наша кіннота в поспішному відступі, під час якого ворог здобув кілька сотень полонених; а головним чином я її називаю фатальною тому, що росіяни (*Russians*) після нашого відступу змогли вільно відвести свої загони з Інґрії (*Ingria*), а також підсилити свою армію. Отримавши через це значну перевагу, вони потім скористалися нею, коли атакували полковника Левенгаупта (*Lowenhaupt*) й здобули перемогу в кривавій битві під Лісною (*Liesna*). Важливим було те, що втрати Левенгаупта (*Lowenhaupt*) в цій сутичці позначилися опісля на поразці всієї нашої армії й привели наше королівство на край розвалу, про що мова піде далі.

Але перед тим, як вести розповідь далі, я спинюся на тих полках, з яких складалася армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*); згодом я нагадаю накази, які король надіслав йому після розгрому і згідно з якими він мав зі своїми загонами приєднатися до його величності.

Армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*):

Кіннота:

- Полк дворян в Ризі (*Riga*);
- Аболена (*Abolehn*);
- Карелії (*Carelia*).

⁵ Полк Фордублінг (*Fordubbling*) був другим полком, який стояв на посту в цьому районі.

Драгуни:

Фінські (*Finland*) драгуни Фогена (*Fogen*);
Полк Веннерштедта (*Wennerstedt*);
Полк Шліппенбаха (*Schlippenbach*);
– Шрейтерфельда (*Schreiterfeld*);
Ескадрон Скога (*Skog*).

Піхота:

Полк Гельсінгленда (*Helsingland*);
– полковника Левенгаупта (*Lowenhaupt*);
– Банера (*Banner*).
Батальйон Бергоу Штала (*Bergou of Stal*);
– Бьорнеборга (*Biorneborg*) під командуванням генерал-майора Штакельберга (*Stakelberg*);
Батальйон Аболена (*Abolehn*) під командуванням полковника де ля Гардьє (*de la Gardie*);
Один батальйон Остбота (*Osterbothn*);
Один батальйон Ніланда (*Nyland*).

Наступні підрозділи були залишені в Лівонії (*Livonia*):

Лівонська (*Livonian*) армія:

Кіннота:

Полк дворян Естонії (*Esthonia*)/

Драгуни:

Полк Бромса (*Broms*).

Піхота:

У Ревелі (*Revel*):

Батальйон Меліна (*Melyn*);
– Ловена (*Lowen*);
– два батальйони Віке (*Wyke*);
– один батальйон Палена (*Palen*).

У Пернау (*Pernau*):

Батальйон Шенгеля (*Schengel*);
– Карла Адама Штакельберга (*Carl Adam Stakelberg*);

У Ризі (*Riga*) та Дунамунді (*Dunamund*):

Полк Клотта (*Clott*);
Полк Гіллеборда (*Hillebord*);
Батальйон Виборга (*Wiborg*);
– Саволакса (*Savolax*);
– Остбота (*Osterbothn*);
– Нірота (*Nieroth*);
Полк Менгдена (*Mengden*);
Полк Бекера (*Becker*);

Батальйон Озела (*Ossel*) під командуванням лейтенанта Саффа (*Saff*).

Такою була грізна сила Швеції (*Sweden*) в 1708 році. Коли його величність призначив Мазепі (*Mazepa*) день для знайомства його полковників з союзниками – Швецією (*Sweden*) й Польщею (*Poland*), він повідомив йому також про час, коли він вирішив переправитися через Дніпро (*Dnieper*) чи Борисфен (*Boristhenes*) і одночасно надіслав наказ графу Левенгаупту (*Lowenhaupt*), згідно з яким той повинен був у визначений день вирушити на з'єднання з армією короля й доставити йому провізію на кілька місяців.

Невідомо, чи може ці накази довго залежалися в канцелярії, перш ніж вони були відправлені, чи то кур'єр затримався занадто довго в дорозі, чи, може, дійсно граф, який був, окрім усього, ще й дуже розсудливим і досвідченим генералом, не сприйняв усерйоз укладення союзу з командармом Мазепою (*Mazepa*) та не повірив у необхідність накопичення провіанту та інших речей, необхідних для ведення успішної війни в цій спустошеній країні, тобто в те, що мав на увазі його величність,

коли наказував йому прискорити свій виступ. Але якби він розпочав свій похід у день, установлений його величністю, то наказ щодо провіанту був би виконаний ретельно й старанно. Зрештою, якими б не були причини всього цього, фатальна затримка походу Левенгаупта (*Lowenhaupt*) й недотримання ним установлених термінів стали реальною причиною нещастя, які після цього випали на долю короля Швеції (*Sweden*).

Після того, як король полишив свої зимові квартири й швидко переправився через Березину (*Bereniza*), він у бою під Головчином (*Holocozin*) розбив росіян (*Russians*), згодом вирушив прямо до Дніпра (*Dnieper*), де він сподівався з'єднатися з графом Левенгауптом (*Lowenhaupt*); проте, коли призначений ним і Мазепою (*Mazepa*) час спливав, а король усе ще продовжував біля Дніпра (*Dnieper*) очікувати на прихід Левенгаупта (*Lowenhaupt*), Мазепа (*Mazepa*) нагадав його величності, що він уже оголосив своїм полковникам про союз з королем, який він уклав з надією скинути російське ярмо, і попросив його не затримувати свого походу, поки деякі з його полковників не змінили своєї думки, а цар про все не дізнався.

Його величність опинився в ситуації невизначеності, не знаючи, як тепер чинити. З одного боку, він ясно бачив, що якщо він далі чекатиме на Левенгаупта (*Lowenhaupt*), то увесь його грандіозний і ретельний план, який він розробив з Мазепою (*Mazepa*), не має шансів на успішне здійснення; а з іншого боку, він чітко розумів важливість цього з'єднання, без якого армія Левенгаупта (*Lowenhaupt*) потрапляла в небезпеку бути втраченою. Зрештою, він вирішив, що ліпше залишитися без цієї армії, ніж втратити переваги, на які він очікував від союзу, укладеного з козаками, оскільки був переконаний, що якщо він зараз не скористається цією сприятливою можливістю, яка значно послаблює силу росіян (*Russians*), то вже ніколи не отримає нічого подібного.

Крім того, король вважав, що якщо графа Левенгаупта (*Lowenhaupt*) атакують росіяни (*Russians*), у того буде достатня кількість війська, щоб дати їм відсіч; при цьому він дуже добре знав силу царської армії, яка йому протистояла. Оскільки його величність ще не був поінформований про безуспішний похід Лібекера (*Lybecker*), він не міг передбачити підкріплення, яке тепер могло надійти ворогу з Інгрії (*Ingria*), надавши армії супротивника досить значної кількості переваги над армією графа.

Я не буду тут у деталях описувати цей похід генерала, атаку на нього росіян (*Russians*), героїчну оборону його армії в битві при Лісній (*Liesna*), де шість тисяч шведів (*Swedish*) витримали натиск тридцяти тисяч росіян (*Russians*), за цілий день не відступивши ні на дюйм; я не буду нічого говорити про талановите керівництво генерала після цієї події, у результаті якого решта армії безпечно прибула до короля; усе це дуже добре викладене в мемуарах Густава Адлерфельда (*Gustavus Adlerfelt*). Я обмежуся описом наступного копіткого походу королівської армії, який вона здійснила в Україну (*Ukraine*).

Після того, як король переправився через Дніпро (*Dnieper*) біля Могильова (*Mohilow*), він здійснив маневр з наміром рухатися в напрямку Смоленська (*Smolensko*) для того, щоб змусити царя повернути всі свої війська в цей бік. Це дало б Мазепі (*Mazepa*) простір для того, щоб діяти з допомогою шведів вільніше й успішніше на території Сіверщини (*Severia*) й України (*Ukraine*). Його величність, як і раніше, вірив, що, переслідуючи противника без упину, він змусить його зрештою зупинитися; проте все було марно, першочерговим правилом ворога був постійний відступ, у ході якого вони спалювали та спустошували всю місцевість, через яку ми мали слідувати за ним.

Доречно зазначити, що місцевість по інший бік Дніпра (*Dnieper*) називається Мстиславське (*Mizieslaw*) воєводство, яке належить Польщі (*Poland*) й Литві (*Lithuania*), і що ця область, якщо так можна висловитися, вся вкрита болотами. Оскільки постійні дощі в 1708 році зробили практично непрохідними всі дороги, навіть ті, які були в інший час кращими за інші, можна тільки собі уявити, як страждала армія в країні повної боліт; тим більше, що цар отримував перевагу з того, що рухався завжди через болота, з'являючись то в одному, то в іншому місці, щоб замаскувати свій відступ, спалюючи при цьому всі міста й села й спустошуючи таким чином всю країну.

Незважаючи на всі ці перешкоди, король переслідував царя настільки активно, що жоден день не проходив без якогось бою або сутички між двома арміями, про

що можна дізнатися з історії цього правителя. Проте, як тільки його величність після переслідування ворога упродовж тривалого часу від Могильова (*Mohilow*) в напрямку Смоленська (*Smolensko*) опинився перед необхідністю негайно з'єднатися з Мазепою (*Maseppa*), він розвернувся назад і, перейшовши через річку Сож (*Sossa*) неподалік міста Кричева (*Krizowa*), увів свою армію у великі сіверські (*Severia*) ліси, що знаходилися між Кричевим (*Krizowa*) і Стародубом (*Starodub*).

Неможливо передати те, яких страждань зазнала армія на цьому шляху, і нащадкам буде важко в це повірити. Більшість полків вживали хліб, який вони взяли з собою ще зі своїх зимових квартир, а після переправи короля через Борисфен (*Boristhenes*) у них уже не було ніякої можливості отримати щось іще, оскільки вся місцевість тут була повністю розграбована й спустошена. Єдиним, що підтримувало нашу життєдіяльність, була худоба, яку ми забирали з собою, коли проходили полями; але ці нещасні тварини через нестачу пасовищ і виснажливі переходи, які їм довелося робити, були настільки худі й слабкі, що ледь трималися на ногах. Проте м'ясо цієї худоби, яке розподілялося дуже економно без хліба й без солі, не дало армії померти від голоду на цьому згубному шляху, де війська були майже завжди у воді, рухаючись через ці довжелезні болота, на яких їх страждання посилювалися відсутністю нормальної води, якою можна було б утамувати спрагу.

Перед тим як його величність почав свій похід у цьому напрямку, він спочатку наказав генерал-майору Лагеркрони (*Lagercrona*) рухатися попереду з кількома тисячами чоловік для зайняття фортець Сіверщини (*Severia*), а саме: Стародуба (*Starodub*), Мглина (*Blin*), Новгорода-Сіверського (*Novogrod, Sewierski*) та інших, які згідно з угодою з Мазепою (*Mazeppa*) полковником Скоропадським (*Skoropatski*) повинні були бути здані королівському війську, як тільки воно з'явилось б перед ними. Проте, на нещастя Лагеркрони (*Lagercrona*), він дав себе ввести в оману зрадником, який повів його великим лісом і той довго не міг потрапити до Сіверщини (*Severia*) й опинився там аж через кілька днів після призначеного часу, випередивши його величність з рештою армії лише на два дні.

Ця затримка була великим нещастям для нашої армії, яке стало ще фатальнішим, коли Скоропадський (*Skoropatski*), який за інших обставин, наскільки я знаю, був у душі цілковито прихильним до шведів (*Swede*) і залишався б таким до скопу, та, дізнавшись у цей час про бій з графом Левенгауптом (*Lowenbaupt*), повністю змінив свою думку; справа була не лише в наслідках, яких він тепер очікував після битви під Лісною (*Liesna*) й після невдалого походу Лібекера (*Lybecker*), а головним чином через те, що він, безсумнівно, знав про жалюгідний стан армії його величності, яка, будучи позбавленою всього необхідного, руйнувалася на очах від голоду, втоми й тривалих переходів, які вона здійснювала кожного дня. Через усі ці причини він розумів, що шведські справи були кепські й, не бажаючи наражати себе на помсту царя, якої він побоювався, вирішив, що найвірніший і найвигідніший крок, який він міг здійснити, – це відкрити царю таємницю коаліції зі Швецією (*Sweden*), до якої приєднався Мазепа (*Mazeppa*) зі своїми полковниками; небезпідставно остерегаючись, що якщо він не виступить проти гетьмана, то вже не матиме надії сподіватися на царську прихильність. Тому він доповів царю про все, що було зроблено супротив його волі, й зразу ж отримав наказ зачинити всі ворота Стародуба (*Starodub*) й інших міст, які відповідно до угоди повинні були перейти до генерал-майора Лагеркрони (*Lagercrona*); він упустив у всі ці міста російські війська, які генерал-майор Іфланд (*Ifland*) стягнув туди звідусіль.

На той час король уже ввійшов до Сіверщини (*Severia*) й побачив, що ворог його випередив. Це надзвичайно стривожило короля, адже його армія була повністю позбавлена підтримки селян та інших мешканців, які повтікали в міста зі всією своєю худобою, а навколишня місцевість нагадувала справжню пустелю. Його величність був позбавлений можливості повернутися назад тією ж самою дорогою, якою він прибув, оскільки в нього не було достатніх сил для цього навіть попри підсилення його війська залишками армії Левенгаупта (*Lowenhaupt*). З іншого боку, його план походу із Сіверщини (*Severia*) прямо на Москву (*Moscow*) тепер неможливо було

реалізувати, оскільки було занадто небезпечно мати у власному тилу так багато зайнятих противником у цій провінції фортець. Королю нічого не залишалося, як прямувати в Україну (*Ukrain*).

Якби Мазепа (*Mazeppa*) на той час був розсудливішим, похід короля був би напевно успішнішим. Але того тепер почали гризти сумніви, він спочатку вирішив, що зможе повернути собі царську милість, тому полишив на деякий час короля Швеції (*Sweden*) в Сіверщині (*Severia*) без чіткого рішення щодо допуску того в Україну (*Ukrain*); у той же самий час цар, розлючений на гетьмана, спрямував частину своїх військ у великий похід в Україну (*Ukrain*), які несподівано зіткнулися з військом Мазепа (*Mazeppa*) біля Батурина (*Baturin*), що слугував йому резиденцією. Гетьман щасливо уникнув небезпеки бути захопленим в полон, але не зміг уникнути зруйнування цього міста, яке було штурмом захоплене, розграбоване й спалене. Втрата міста була ще відчутнішою від того, що в ньому містився великий склад різної зброї, пороху, мідних і залізних гармат; але перш за все, у ньому була значна кількість провізії, якої в цій країні, як і в Росії (*Russia*), на той час було дуже мало й була вона дорогою.

Було надзвичайно шкода втрачати те, на що дуже сподівалася така напівголодна армія, як наша; і Мазепа (*Mazeppa*) теж мав достатні підстави шкодувати про свою затримку; але справді найбільшою втратою для нас була втрата запасів пороху, ядер, гармат і куль для мушкетів, які були захоплені й знищені ворогом у розграбованому Батурині (*Baturin*). Ми мали велику потребу в цьому, оскільки легко собі уявити, якої якості був наш порох, який ми везли з собою із Саксонії (*Saxony*) і який часто був то мокрим, то знову сухим; навіть дивно, що з ним ми провели стільки битв, хоча, по правді кажучи, наше військо застосовувало свої шпаги частіше, ніж вогнепальну зброю.

Мазепа (*Mazeppa*) після зруйнування Батурина (*Baturin*) нарешті приєднався до армії короля, привівши з собою кілька тисяч козаків. Це були всі, кого він зміг зібрати у своє військо й залучити, хоч і трохи запізно, на бік його величності. Король тепер вирішив перетнути Десну (*Desna*) й рухатися вглиб України (*Ukrain*). Я не буду тут вдаватися в детальний опис як цього походу, так і поразки від росіян (*Russians*), які їм протистояли. Скажу тільки, що цей марш гідний особливого захоплення, як це можна бачити в мемуарах Густава Адлерфельда (*Gustavus Adlerfelt*)⁶.

Коли король увійшов до України (*Ukrain*) зі своєю армією, він одразу розмістив її на зимових квартирах, а сам зупинився в маленькому містечку Ромни (*Romne*). Ми невеликими підрозділами були розкидані по містах і містечках цієї заможної країни, й армія на деякий час забула, як нещодавно страждала від голоду, спраги та від інших злигоднів у поході тривалістю близько шести місяців. Ми отримали тут достатньо всіх видів провізії, а саме: хліба, пива, горілки, кримських (*Crimea*) та валаських (*Wallachia*) вин, медовухи, багато меду, м'яса, а також фуражу, зокрема сіна та зерна для коней та в'ючних тварин.

За короткий термін перебування на зимових квартирах наші війська швидко відновлювали свої сили; хворі, поранені й ті, хто ще недавно були напівголодними й виснаженими від втоми, стали помітно поправлятися, а коні почали набиратися сили й бадьорості.

Ми не довго користувалися цими перевагами. Напередодні Різдва (*Christmas*) 1709 року настали такі люті й жорстокі холоди, що подібних люди не могли й пригадати; їх було важко витримувати ще й тому, що вся Україна (*Ukrain*) мала плоский рельєф, і рівнини тут простягалися так далеко, що нагадували безкрайне море.

⁶ Див. коментарі Фолларда (*Follard*) в «Поліб.» (*Polyb.*), т. 4, с. 51. Вид. Амстердам (*Amsterdam*). Карл (*Charles*) XII, король Швеції (*Sweden*), один з найталановитіших командирів нашого століття, був неперевершеним майстром у справі переправ через річки. Він ніколи не перетинав їх вплава, а лише на плотах, які були зроблені з такою майстерністю, що солдати при цьому були вишикувані в бойовому порядку по десять груп і навіть з гарматами. Ці плоти складалися з кількох пластів деревини, покладених дуже щільно навхрест і міцно скріплених між собою. Те, як він це здійснив у 1718 році, щоб перетнути озеро Свіно-Сунд (*Swin-Sund*) біля Фредерікбола (*Frederick-ball*), можна вважати піком досконалості; плоти були квадратні, збиті з дощок у чотири або п'ять шарів і оточені бортами; на кожному можна було розмістити одночасно два предмети вагою двадцять чотири фунти й п'ятсот чоловік.

Цар, який тільки й очікував нагоди, щоб скористатися умовами цієї жахливої зими, постійно турбував нас і не давав нам спокою. Він часто повторював, що ризикне життям десяткох росіян (*Russians*) за одного шведа (*Swede*), а оскільки війна була в його власній країні, то він завжди міг знайти тут стільки рекрутів, скільки забажав би, тобто мав ту перевагу, якої не було в короля Швеції (*Sweden*). Тому він і обрав для наступу найсуворіший період зими, здійснюючи демонстративні атаки на ті полки, які були найвіддаленішими від штаб-квартири короля. Той був змушений віддати наказ усій армії бути готовими вирушити на допомогу цим полкам.

Цей жахливий похід, подібного якому в історії ще не було, відбувся в період різдвяних (*Christmas*) свят, коли зима вирувала з найбільшою суворістю й жорстокістю. Втрати шведів (*Swedes*) були дуже значними, але росіяни (*Russians*), за їх власним визнанням, утратили втричі більше. Багато людей померли від холоду, а значна кількість позбулася своїх кінцівок, а саме ніг, рук, кистей рук тощо, частину з яких довелося ампутувати.

Король, однак, не задовольнився лише відбиттям атаки росіян, а оточив їх і напав на них у їхньому розташуванні. Окрім цього, він мав дуже гостру сутичку з ними під Краснокутськом (*Krasnakut*), де росіяни були розбиті й звідки їх кілька ліг поспіль переслідували, наступаючи їм на п'яти. Після цього його величність захопив маленьке містечко Веприк (*Wieprick*), де гарнізон після трьох штурмів здався на милість переможця. Усі ці події відомі, я не буду детально спинятися ні на них, ні на тих маленьких битвах, сутичках, перестрілках, які у нас були майже кожного дня з ворогом, з яким ми постійно стикалися попри непомірно сувору зиму; тому не викликає сумнівів, що ще ніколи не було важчої й жахливішої військової кампанії, ніж ця. Зазначу лише, що в усіх цих боях, попри кількісну перевагу противника, ми майже постійно перемагали й змушували противника втікати; при цьому сам король або був там особисто присутнім, або відразу ж поспішав до місця події, якщо це не відбувалося в районі, надто віддаленому від його величності.

Коли настала весна, король зібрав свою армію між річками Псел (*Psoll*) і Ворскла (*Worskla*), які обидві впадали в Дніпро (*Dnieper*) або Борисфен (*Boristhenes*). Одночасно він перекинув частину своєї піхоти під Полтаву (*Pultowa*), у той час як кільком полкам кінноти для зручності забезпечення їх фуражем було наказано разом стати табором на відстані кількох ліг від Полтави (*Pultowa*). Це було королівське правило – збирати всю армію до купи лише в рідкісних випадках. На протипагу йому, росіяни, яких хоч і було у п'ять разів більше, ніж нас, ніколи не наважувалися розпорошувати свої загони й трималися завжди разом, утворюючи одну цілу армію й піклуючись про те, щоб вона була надійно захищена.

Причина, яка змушувала його величність розташовувати свої війська кількома невеликими підрозділами на невеликій відстані один від одного, полягала в тому, що король прагнув утримати свої табори в чистоті й уникнути інфекційних хвороб, які зазвичай трапляються в арміях, що довгий час перебувають замкнено в одному місці. Щоб убезпечити всі ці окремі частини війська, які не були оточені оборонними спорудами, від нападів ворога, король тримав їх постійно в русі, час від часу спрямовуючи їх у більш чи менш шалені атаки, ніколи не даючи їм часу для об'єднання, але тримаючи їх в постійному відчутті підтримки з боку інших підрозділів. Це правило так чудово використовувалося в цій війні, що, хоча ми й часто страждали від утрат у частих боях, які ми вели, сумарно вони й близько не наближалися до втрат супротивників, які були зобов'язані постійно триматися насторожі й, перебуваючи в замкнутому місці, як уже говорилося, постійно в одному й тому ж розташуванні, неймовірно страждали від хвороб і смороду, через які вони фактично втрачали значну кількість людей.

Коли король досяг Полтави (*Pultowa*), він міг би миттєво захопити це недостатньо укріплене місто, проте це не входило в наміри його величності, оскільки оволодіння цим населеним пунктом не давало йому значних переваг. Насправді ж у його плани входила лише облога міста, що потішило б ворога й приховало б від нього слабкість королівської армії: він уже не мав змоги рухатися вглиб Росії (*Russia*) з такими

невеликими силами, а назад дороги вже теж не було. Тому в цьому місці він чекав на допомогу коронної армії на чолі з королем Станіславом (*Stanislaus*) та на частину своєї армії під командуванням генерал-майора Крассау (*Crassau*); він плекав надію на якнайшвидше прибуття цього підкріплення, бо вже упродовж кількох місяців не мав ніяких відомостей про них і тому вважав, що вони вже в дорозі; як виявилось згодом, він дуже помилявся в своїх здогадках. Ті, однак, хто має хоч якусь уяву про тодішній стан справ у Польщі (*Poland*), не будуть засуджувати короля за те, що він так сподівався на це підкріплення. Що ж до самої Польщі (*Poland*), то з часу його виходу звідти він про неї дізнавався від росіян (*Russians*) і гадав, що король Станіслав (*Stanislaus*) мав достатньо часу, щоб підкорити конфедератів і повернути їх до своїх лав. Мабуть, не зовсім праві й ті, хто всю провину покладав на генерала Крассау (*Crassau*), який із притаманною йому впертістю постійно суперечив королю Станіславу (*Stanislaus*), київському (*Kiovia*) воєводі й усьому польському (*Polish*) народу, й через це всі мудрі вказівки Станіслава (*Stanislaus*) були марними. Зі свого боку, я віддаю вибір рішення стосовно ставлення до цих речей на розсуд кожної неупередженої людини, яка хоч трохи розбирається в подіях тих часів.

Замість очікуваної армії, яка б прийшла нам на допомогу, за кілька тижнів до фатального бою до нас прибули секретар Клінкстром (*Klinkstrom*) разом із полковником Сандулом (*Sandul*). Вони доставили королю послання стосовно підрозділу Крассау (*Crassau*), у якому мова йшла про те, що король Станіслав (*Stanislaus*) і названий генерал нині все ще перебувають у Польщі (*Poland*), а також про те, що між ними існують взаємні протиріччя. Сандул (*Sandul*), якого король послав у Валахію (*Walachia*), повернувся з вістями, які давали мало надій на ту підтримку, на яку ми очікували від турків (*Turks*), що не бажали через нас псувати відносини з царем. У цій екстремальній ситуації в його величності не було іншого вибору, ніж дати бій росіянам. У разі, якби нам поталанило перемогти, він міг би тоді спокійно й з гордістю вирушити на Київщину (*Kiovia*) й переправитися там через Борисфен (*Boristhenes*). Прямуючи родючою країною, можна було б належним чином відновити сили війська, а потім рухатися далі на Волинь (*Volhinia*) у саме серце Польщі (*Poland*). З іншого боку, навіть якби король потерпів у цьому бою поразку, то він не мав би більших втрат, ніж ті, яких би він, безумовно, зазнав, якби просто відступав з України (*Ukraine*), не вступаючи в бій з ворогом, який би потім, маючи переваги в силі, постійно б нас атакував, виснажував і змушував відступати, завдаючи нам утрат у цих сутичках. Окрім того, якби король відступив би без бою, він би не зміг піти через Київщину (*Kiovia*), а був би змушений піти найкоротшим шляхом до Борисфена (*Boristhenes*) в Переволочну (*Perevoloczno*), тобто туди, куди його величність відійшов після поразки під Полтавою (*Pultowa*). Це мало б усі ознаки ганебної втечі, яка цілком деморалізувала б його армію, яка потім у статусі дезертирів втікала б тією самою дорогою, якою через деякий час вони відступили й опинилися в безпеці у Валахії (*Walachia*). Якщо до всього сказаного додати ще й усі негаразди, які б випали на долю армії під час цієї ганебної втечі, під час якої армія для того, щоб вижити, швидше за все, розбіглася б у ситуації, коли б її по п'ятах переслідував ворог, відвага якого була б посилена втечею супротивника, то це б мало всі ознаки загального розгрому. Таким чином, найоптимальнішим нашим рішенням у цій ситуації було підготуватися до вирішального бою й схилити противника до нього, чого б нам це не коштувало.

Його величність здійснював облогу повільно, що якнайкраще відповідало його інтересам як керівника свого війська, і продовжував зміцнювати свої укріплення на березі річки Ворскла (*Worskla*). Я вже зазначав, що якби король мав бажання захопити місто, це не становило б для нього труднощів, але він у цьому разі залишив би з одного боку свої укріплення відкритими. Що ж до противника, то він розмістився з усією своєю армією навпроти нас на протилежному боці річки й постійно намагався прорватися через наші позиції до Полтави (*Pultowa*), але завжди отримував відсіч і відступав, аж поки бригадир Головін (*Gallowin*), зять Меншикова (*Menzikof*), не проник з допомогою хитрощів у місто; але через кілька днів після цього він потрапив у полон, коли очолював чергову вилазку.

У цей самий час цар дав наказ Рене (*Renn*) *стату* із сімома тисячами драгунів

окремим табором на невеликій віддалі від основного корпусу армії; це стривожило короля й він спрямував до того місця свій підрозділ під командуванням генерал-майора Крузе (*Cruus*), до якого входила кіннота з полку Саут-Сканії (*South-Scania*) й частково з полку Остгота (*Ostrogoths*), а також драгуни Гілленштірні (*Gyllenstierna*), до яких приєдналися кілька тисяч козацької піхоти, яких називали запорожцями (*Zaporovians*) і якими керував їхній командир – кошовий отаман (*Kossoby*).

Цей наш похід, можливо, й був би вдалим, якби не прорахунки самого генерала Крузе (*Cruus*), який повільно рухався всю ніч, щоб не відриватися від козацької піхоти; більше того, він міг би й потім усе виправити, оскільки прибув до місця розташування табору Рене (*Renn*) на світанку, коли стояв такий густий туман, що за двадцять кроків нічого не було видно, не кажучи вже про те, що Рене (*Renn*) в цей час двадцять кроків чимало кількість драгунів для заготівлі фуражу. Але замість того, щоб напасти на цих фуражирів і погнати їх до табору, а потім разом з ними увірватися в розташування противника й розгромити всіх цих сім тисяч драгунів, які б, не очікуючи нападу, були б сонні й перелякані, він витратив цей час для шиккування своєї кінноти в одну шеренгу, давши росіянам (*Russians*) можливість спокійно осідлати коней, вийти з табору й кількома окремими загонами несамовито напасти на позиції шведів (*Swedes*), які були розтягнуті в одну лінію, легко прорвати нашу шеренгу й утекти, не давши нам навіть змоги їх переслідувати. Ті шведські (*Swedish*) ескадрони, які були перед цим зібрані до купи, тепер знову були розкидані на окремі частини.

Рене (*Renn*) через цю помилку Крузе (*Cruus*) щасливо уникнув великої небезпеки і якби він мав достатньо хоробрості, то, побачивши свого ворога збентеженим і маючи вдвічі більшу перевагу в силі, міг продовжувати бій і повністю нас розгромити, але він навіть не спробував здійснити щось подібне. Невдача цього походу стала для нас нещастям, яке опісля позначилося на нас і ми незабаром відчули серйозні наслідки своєї помилки.

Коли росіяни (*Russians*) переконалися, що переправитися через Ворсклу (*Worskla*) навпроти Полтави (*Pultowa*) й подолати наші укріплення на протилежному березі вони не зможуть, то знялися вночі з табору, де вони перебували, і після кількох фальшивих атак у кількох місцях зробили спробу переправити свою армію через Ворсклу (*Worskla*) в іншому місці, навпроти розташування основних наших військ. Але перш, ніж я опишу перебіг їхніх маневрів, я розповім про підрозділи королівської армії, які розташовувалися вздовж Ворскли (*Worskla*) від Полтави (*Pultowa*) до Переволочної (*Perevoloczno*), маленького містечка, яке знаходилося в місці впадіння цієї річки в Борисфен (*Boristhenes*).

Перший з них був розміщений вниз по течії неподалік Полтави (*Pultowa*), другий у Старих Санжарах (*Starazanscara*), де стояв зі своїм полком генерал-майор Меєрфельд (*Meyerfeld*), а третій у містечку під назвою Білики (*Belitz*), де підполковник Томас Функ (*Thomas Funck*) командував підрозділом драгунів; на Борисфені (*Boristhenes*), у гирлі Ворскли (*Worskla*), стояв підрозділ кінноти підполковника Зільбергільма (*Silverhielm*) з п'ятьма сотнями вершників. Того ж дня, коли росіяни (*Russians*) переправилися через Ворсклу (*Worskla*), вони здійснили, як я вже сказав, кілька фіктивних атак, основні з яких відбулися в двох місцях: одна вище міста за течією, де вони переправилися через річку, а інша внизу за течією. Через це король був змушений розділити свою армію на дві частини, командувати більшою доручив фельдмаршалу Реншильду (*Rheinschild*), який повинен був протистояти спробам росіян (*Russians*) атакувати місто з півночі; іншу частину армії король очолив сам і негайно попрямував туди, де було здійснено спроби переправитися нижче за течією поблизу Полтави (*Pultowa*). У той час, як його величність, який завжди був невтомним, здійснював верхи на коні розвідку місцевості, якийсь жалогідний козак зробив постріл у його бік, та так, що куля прошила чобіт короля й розтрощила йому кістку стопи. Ці убогі негідники мали довгі рушниці, що їх називали турецькими (*Tourk*), які могли стріляти на відстань п'ятиста кроків і які завдали нам немало прикрощів, але ніколи не більше, ніж цього разу, який остаточно доповнив усі наші нещастя.

Граф Реншильд (*Rheinschild*), з'ясувавши, що противник уже здійснив переправу

через річку й почав споруджувати укріплення, вирішив негайно йти в атаку, не чекаючи, доки ворог встигне добре закріпитися на новому місці. Маючи невелику кількість піхоти, він віддав драгунам наказ спішитися й так рушив на супротивника; його піхота й піші драгуни прямували вперемішку з кіннотою. Атака вже майже розпочалася, коли він отримав фатальну звістку про поранення короля, після чого негайно припинив наступ і, не знаючи справжнього стану справ, прийняв рішення повернутися до короля з усім своїм військом. Цей відступ графа дав росіянам (*Russians*) можливість зміцнити свої позиції, що ще більше погіршило наше становище, оскільки саме ці укріплення король обрав для свого штурму в день тієї кривавої битви, яка незабаром відбулася.

Армія противника налічувала вісімдесят тисяч осіб регулярного війська, двадцять тисяч козаків і ще стількох калмиків. Кількість нашого війська не перевищувала двадцяти тисяч чоловік, включно з пораненими та хворими, серед яких було багато тих, хто втратив свої кінцівки під час надзвичайно лютих морозів і через це був нездатним стати нам у пригоді.

Я вже розповідав, що коли його величність покидав Саксонію (*Saxony*), то його армія складалася з двадцять восьми полків, жоден з яких не поповнювався упродовж двох наступних кампаній, в яких вони пережили найзапеклішу й найжорстокішу війну, про яку, мабуть, можна буде прочитати в історії. Коли граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*) приєднався до нас, уся його піхота була розподілена серед наших полків, що ж до трьох кіннотних полків Аболена (*Abolehn*), Карелії (*Carelia*) та дворянства з Риги (*Riga*) із трьома драгунським полками Ванерштедта (*Wannerstedt*), Шліпенбаха (*Schlippenbach*) й Шрейтерфельда (*Schreiterfeld*), то вони залишилися у своєму колишньому складі: таким чином, коли ці шість полків приєдналися до тих двадцяти восьми, що прибули із Саксонії (*Saxony*), то у підсумку виходить, що його величність привів в Україну (*Ukraine*) армію, яка налічувала в своєму складі тридцять чотири полки.

Можливо й не варто було б тут сперечатися на цю тему, щоб не викликати злісних нападок з боку наших ворогів. Проте, якщо в кожному полку ми нарахуємо загалом щонайбільше від п'ятсот до шістсот осіб, то це зменшить загальну чисельність нашої армії до двадцяти тисяч чоловік. Справді, деякі піхотні полки, особливо гвардійські, були поповнені піхотою Левенгаупта (*Lowenbaupt*), але з іншого боку, кілька полків як кіннотних, так і піхотних не налічувала й двохсот чоловік, у що легко повірити й легко довести, якщо згадати, скільки сутичок з ворогом ми мали, у яких, хоч вони й були здебільшого для нас успішними, ми, проте, втрачали немало кількість наших людей. Люди гинули від втоми й нестачі провіанту в цих виснажливих походах, які ми змушені були здійснювати, а також клали голови в бойових зіткненнях, не кажучи вже про зиму, яка одна забрала життя значної кількості людей.

Ми можемо зробити висновок, що, згідно з нашими підрахунками, вся наша армія не могла бути більшою, ніж я вже сказав, включно з хворими і т. д. Я міг би, якби це було необхідно і якби я забажав у такому гнітючому стилі й далі викладати факти, то підрахував би військову силу кожного полку, зокрема за кілька днів до бою, без будь-якого побоювання помилитися, оскільки я був тоді майором і бачив кожного дня списки всієї армії; але я не буду цього робити в цих записках, лише зауважу, що нехай хоч це буде маленькою правдою серед тих повідомлень, які потім поширювали наші вороги і які нас обурюють, коли ми дивимося газети та бюлетені того часу, і перш за все підрахунки втрат, які були здійснені росіянами (*Russians*) і які всі були просякнуті хвастощами. Якби те, що вони писали, відповідало дійсності, то до битви під Полтавою (*Pultowa*) не дожив би жоден швед (*Swede*), хоч насправді на той час уся наша армія налічувала близько ста тисяч чоловік. Звідси ми повинні зробити висновок, що не можна вірити жодному слову з тих, які московити (*Muscovite*) поширювали про нас упродовж усієї війни, а особливо щодо обставин битви під Полтавою (*Pultowa*).

Двадцять восьмого червня (*June*) за старим стилем відбувся бій, який, як іноді зазначають, стався на тому самому місці, де колись Едигей (*Ediga*), один з полководців

Тамерлана (*Tamerlan*), ушент розбив армію Вітовта (*Withsold*), великого литовського (*Lithuania*) князя, у 1399 році н. е.⁷

Коли розпочалася ця битва, росіяни (*Russians*) вже не лише завершили будівництво свого основного укріплення, а й спорудили попереду велику кількість редутів, під прикриттям яких вони мали намір наблизитися до обложеного міста. Між цими редутами, які були добре забезпечені людьми, і основним фортифікаційним укріпленням цар розмістив усю свою кінноту, в той час як його піхота перебувала позаду бойової лінії під прикриттям численної артилерії.

Як тільки король побачив розміщення ворога, він зібрав усю свою армію до купи поблизу Полтави (*Pultowa*), маючи місто з одного боку й позиції росіян (*Russian*) біля невеликого села Яківці (*Sakie*) – з іншого. Назва цього села більше б пасувала для найменування цієї знаменитої битви, аніж полтавська (*Pultowa*), як її зазвичай називають. Його величність полишив підрозділи, які були розміщені вздовж Ворскли (*Worskla*) аж до Борисфена (*Boristhenes*) в ситуації, яку я описав вище.

Упродовж того невеликого проміжку часу, коли наша армія збиралася разом, ворог здійснив дві спроби напасти силами своєї кінноти на наші позиції, проте кожного разу йому доводилося поспішно відступати за редуту, як тільки вони наштовхувалися на наші пікети, що збиралися дати їм відсіч. Наші війська постійно страждали від таких вилазок росіян (*Russians*), які ніколи не втрачали нагоди потурбувати нас, хоч ми завжди швидко змушували їх відходити за їхні редуту. Протягом восьми днів, що передували битві, королю нетерпілося покласти край усім цим дрібним сутичкам, давши противнику генеральний вирішальний бій. З цією метою він уже тоді виводив усю армію з табору й розташовував її в бойову лінію, демонструючи готовність піти в атаку на ворога; але того разу наступ було скасовано з невідомих мені причин.

Ходили чутки, що й ворог того дня мав намір піти на нас в атаку, але, побачивши нашу армію, вишикувану в такому зразковому порядку й готову до зустрічі з ними, повернувся на свої позиції. Нарешті двадцять восьмого червня (*June*) за старим стилем відбулася ця грандіозна битва, яка, у першу чергу, назавжди запам'ятається значною нерівністю сил армій, які брали в ній участь. Попри всі наші негаразди, цей бій міг завершитися для нас успішно, якби короля не було поранено і якби деякі з наших генералів краще виконували свої обов'язки.

Його величність на початок баталії виставив армію, яка загалом налічувала не більше, ніж десять чи дванадцять тисяч чоловік. Кілька полків ми залишили прикривати Полтаву (*Pultova*), кілька охороняли обоз, а кільком було наказано залишатися з Мазепою (*Mazepa*) та артилерією, щоб захистити їх від наскоків козаків, росіян (*Russians*) та калмиків, які упродовж останнього часу вже здійснили дві спроби атакувати наш обоз та гармати, але кожного разу отримували відсіч за мінімальних утрат з нашого боку.

Початок битви був для нас надзвичайно успішним. Ми без особливих зусиль і втрат відкинули противника за його редуту, між якими ми проскочили під постійним шаленим вогнем їхніх рушниць та гармат, що стояли у проміжках між редутами. Уся московитська (*Muscovite*) піхота, з якою ми зіткнулися, була перебита, а їхня кіннота, яка розміщувалася поблизу, була також повністю розгромлена й замість того, щоб відійти й стати біля основних укріплень, кинулася на повній швидкості втікати з поля бою, а дехто навіть робив спроби перейти за Ворсклу (*Worskla*)

Чому ж нам так не поталанило й король тепер не міг особисто верхи на коні керувати нами й бути присутнім з нами всюди, де це було необхідно? Тоді б цю битву він би неодмінно виграв і вона, безсумнівно, стала б для нього славетнішою за бій під Нарвою (*Narva*) й за все те, що він здійснив дотепер; ми б же уникнули всіх тих нещастя, які відтоді звалилися нам на голову.

Наша невдача була частково спричинена діями генерала Росса (*Roos*), який з незрозумілих причин, можливо, через засліплення успіхом, допустив одну з найгрубіших помилок, коли повів себе нерозсудливо серед редутів і з неприпустимою

⁷ Див. у польських (*Poland*) хроніках Кромера (*Cromer*) в життєпису Владислава Ягайла (*Wladislaus Jagellon*).

впертістю почав штурмувати їх по черзі замість того, щоб просто проминути їх, як це зробив королівський підрозділ. Росс (*Roos*) наскочив на ці редути з великою люттю й захопив кілька з них, його піхота дійсно творила неймовірні речі; але при цьому він зазнавав таких значних втрат, що вся земля навколо була всяяна мертвими тілами; а довершило наші негаразди те, що Росс (*Roos*) через цей прорахунок був відрізаний від решти армії й утратив будь-яку можливість знову до неї приєднатися.

У той же час генерал-майор Шліпенбах (*Schlippenbach*), який був з Россом (*Roos*), побачивши, *у яке складне становище потрапив цей загін*, полишив його й разом з капітаном Палмфельдом (*Palmfeild*) вирушив на пошуки короля, щоб негайно доповісти тому про те, що трапилося. Палмфельду (*Palmfeild*) пощастило приєднатися до його величності, а от Шліпенбах (*Schlippenbach*) потрапив у руки росіян (*Russians*), до яких повернулася сміливість і які, побачивши грубу помилку Росса (*Roos*), послали тоді туди великий загін під командуванням генерал-лейтенанта Рензела (*Rensel*), який повністю відрізав цей нещасний підрозділ від решти нашої піхоти.

Росс (*Roos*), зрозумівши, яку неприпустиму помилку він зробив і не знаючи тепер як повернутися до його величності, послав капітана Функа (*Funck*), щоб той з'ясував, чи це була не королівське військо він бачить вдалині, хоча насправді це був підрозділ Рензела (*Rensel*), який повним ходом наближався, поступово беручи наш загін у кільце. Функ (*Funck*), який прийняв їх за шведів і гадаючи, що пан Шліпенбах (*Schlippenbach*) перебуває з ними, пішов на зближення з ворогом і потрапив у полон; тому Росс (*Roos*) нічого не знав, аж поки Рензел (*Rensel*) не напав на нього й не оточив з усіх боків.

У той самий час, коли відбувалися зазначені події, король, пройшовши крізь редути, примусив ворожу кінноту втікати, про що я вже говорив, а потім роздробив суцільну піхоту московитів (*Muscovite*) на частини. Далі його величність зупинився з військом на рівнині, яка простягалася від укріплень противника до редути, і знову вишикувався в бойовому порядку. Одночасно, щоб завершити справу і гадаючи, що Росс (*Roos*) *уже* готовий приєднатися до нього, король наказав частині своєї кінноти й драгунам спішитися для атаки укріплень супротивника, чекаючи з нетерпінням на прихід підрозділу Росса (*Roos*). Поки король готувався до атаки, він бачив вдалині піхоту Рензела (*Rensel*) *й не сумнівався, що це військо Росса (*Roos*)*; тоді він послав генерал-ад'ютанта Гілленкло (*Gyllenklo*) до Мазепи (*Mazeppa*) з наказом привести те військо, яке було з ним, та доставити артилерію, щоб з її допомогою підтримувати штурм ворожих укріплень.

Таким було рішення короля вранці перед початком бою, оскільки він побоювався, що затримка, пов'язана з очікуванням підходу артилерії, забере багато часу й відтермінує здійснення його плану після швидкого проходження через редути. Але коли Гілленкло (*Gyllenklo*) наблизився до війська Рензела (*Rensel*) й переконався, що це не шведи (*Swedes*), він поспішно повернувся, щоб повідомити про це його величність. Король був немало здивований, але ще більше він був шокований, коли почув згодом, що Росса (*Roos*) взято в полон, більшість його солдатів розбіглася, а всіх полонених було вбито з нелюдською жорстокістю.

Саме тоді наш великий правитель, який завжди був безстрашним, не виявивши жодних емоцій, незважаючи на свою рану й несприятливе становище, віддав негайно наказ розпочати атаку ворожих укріплень з тією незначною кількістю піхоти, що залишилася з ним, поки кіннота й драгуни спішувалися, щоб підтримати цю зменшку людей.

Перш, ніж ми продовжимо опис майже неймовірного перебігу цієї знаменитої битви, варто зробити кілька зауважень.

Граф Реншильд (*Rheinschild*), який, попри наклепи своїх ворогів, був безумовно видатним генералом, запропонував королю, як тільки він минув редути, перечекати в безпечних умовах, поки згідно з його наказом підійде Мазепа (*Mazeppa*) зі своїм військом, артилерією й обозом, щоб надійніше й успішніше атакувати противника, уже наполовину переможеного й майже розгромленого, але, тим не менше, потужного й ще досить грізного, який усе ще мав низку переваг над нами.

На жаль, у той момент мудру пораду досвідченого генерала переважила думка графа Піпера (*Piper*), який сказав королю, що потрібно кувати залізо, поки воно розжарене, й не дати ворогу часу оговтатися. Чвари між цим першим міністром і графом Реншильдом (*Rheinschild*), що беруть свій початок ще від часу битви при Фрауштадті (*Fraustadt*) в 1706 році, стали великим нещастям для Швеції (*Sweden*), оскільки були причиною нехтування всіма мудрими порадами, які він давав. Але давайте опустимо завісу перед цими неприємними сценами й повернемося до перипетій такої невдалої для нас битви, яка коштувала Швеції (*Sweden*) так багато сліз і через яку жалоба була майже в кожній сім'ї.

Упродовж усього часу, поки кіннота й драгуни спішувалися за наказом короля в очікуванні приєднання загону Росса (*Roos*), росіяни (*Russians*) здійснили смертоносні постріли із 120 гармат, більшість з яких була величезного калібру і якими їх укріплення охоронялися, не завдавши нам значної шкоди. Як тільки його величність віддав наказ про наступ на укріплення, ми побачили, що вся ворожа піхота також рушила зі своїх позицій нам назустріч. Наша піхота під командуванням графа Левенгаупта (*Lovenhaupt*) сміливо пішла на противника з наказом розпочати атаку й проникнути всередину укріплень ворога, у той час як кіннота, яка перебувала на флангах, мала напасти на ворожу піхоту з метою посіяти серед них паніку. Нашої піхоти було настільки мало, що лінія, яку вони створили, була дуже непоказною в порівнянні з ворожою. Попри все, вони все-таки кинулися в атаку з такою несамовитістю, мужністю й рішучістю, що при першому ж зіткненні прорвали лінію супротивника, і гвардійський полк захопив гармати, які стояли навпроти них. Проте дії більшості інших полків були менш успішними, деякі з них дуже сильно постраждали від артилерії противника, зокрема полк Кальмара (*Calmar*), який був майже наполовину перебитий першими ж пострілами; тоді ж загинув і їхній полковник Ранк (*Ranck*), якого було вбито на місці. Подібне трапилося й у полку Упланда (*Upland*), який після перших пострілів утратив свого полковника Штірхока (*Stierhok*), підполковника Поста (*Post*) й майора Анрепа (*Anrep*).

Усе це можна було б іще виправити, якби король перебував верхи на коні, а не на землі; але він сидів на своїх ношах із шпагою в руці і його неможливо було достатньо швидко перевозити з одного місця в інше, щоб він міг роздавати накази; таким чином того дня в армії не було насправді дієвого командування, а за таких обставин неминуче починає з'являтися розгубленість, і кожен починає діяти, як йому заманеться.

Якби всі наші ескадрони виконали свій обов'язок так, як це зробив доблесний граф Торстенсон (*Tornstenson*) разом зі своїм підрозділом, я ніскільки не сумніваюся, що ми б виграли битву. На чолі свого полку Ніланда (*Nyland*) він кинувся на російську піхоту з таким шаленством, що вже майже потрапив за межі оборонних укріплень противника; але не так сталося, як гадалося, оскільки він з усім своїм підрозділом загинув, продемонструвавши чудеса хоробрості.

Полковник Гельм (*Hielm*) також подібним чином прорвав оборону ворожої піхоти⁸; але решта не наслідувала його приклад. Коротше кажучи, тієї надзвичайної активності, яка охоплювала нашу армію, коли король ще до свого поранення сам водив її в атаку, а потім особисто підтримував це пожвавлення в усіх підрозділах, у цей день не спостерігалось. До речі, поранення короля спричинило всі наші невдачі й стало головною причиною наших утрат у цьому кривавому бою.

Упродовж усього бою противник продовжував здійснювати смертоносні постріли зі своїх гармат. Один з таких пострілів улучив у ноші короля, рознісши їх на друзки. Його величність, будучи пораненим, поспішно сів на коня, при цьому його нога була без чобота й забинтована. Король, відчуваючи неможливість захоплення ворожого укріплення, віддав наказ військам відступити й рухатися до місця розташування обозу. Подейкують, що тоді ж під королем було вбито його коня й він був змушений осідлати іншого.

---

⁸ Хоробрий принц вюртенберзький (*Wurtemberg*) усіх здивував у цьому фатальному бою, змусивши короля визнати, що якби всі його полки виконали свій обов'язок так, як полк цього маленького принца Ліла Принцена (так він його ласкаво називав), то росіяни ніколи б не виграли цю битву.

Фельдмаршал Реншильд (*Rheinschild*) і принц вюртенберзький потрапили в полон. Граф Піпер (*Piper*) намагався дістатися полків, які були залишені під Полтавою (*Pultowa*), але був теж узятий в полон перш, ніж він туди прибув; ці полки відступали до обозу після атаки генерала Рензела (*Rensel*).

Як тільки король підійшов до свого обозу, він чекав не лише на прибуття військ, що мало-помалу поверталися з бою, але й затримався ще на кілька годин, щоб побачити, чи не має противник наміру його переслідувати й атакувати у відкритому полі, але росіянам (*Russians*) забракло сміливості надати йому таке задоволення; їм вистачило того, що вони отримали перемогу з допомогою гармат і фортифікаційних укріплень.

Король не хотів покидати свій нинішній табір, сподіваючись на ще одну спробу зійтися в бою з противником; але на наполегливе прохання Мазепи (*Mazepa*), який боявся за своє власне життя, й на неодноразові переконання своїх вірних генералів і офіцерів, він нарешті дав себе вмовити, й після того, як на його носі пов'язку було замінено на нову, він спокійно сів, без вияву найменших емоцій, у поштову карету до Мазепи (*Mazepa*) й вирушив з рештками армії, артилерією та обозом, під супровід звуків труб і литавр, уздовж Ворскли (*Worskla*) в напрямку до Борисфена (*Boristhenes*): цей перехід був здійснений у такому зразковому порядку, без щонайменших утрат і з таким благородством, що все це жодним чином не нагадувало про нещодавню поразку. Щоправда, війська противника здійснили кілька вдаваних атак на нас, але наш ар'єргард був готовий їм протистояти, тому їм, як завжди, забракло мужності довести свої наміри до завершення. Наступного дня армія прибула до Борисфена (*Boristhenes*), що за дванадцять ліг від Полтави (*Pultowa*).

Таким був результат знаменитої битви під Полтавою (*Pultowa*), про яку потім так багато говорили й писали в світі, завжди прославляючи росіян (*Russians*) і виставляючи в негативному світлі Карла (*Charles*) XII. Якщо розмірковувати про невдалі наслідки цього кривавого дня, то ми повинні визнати, що вони були дуже згубними для нас, адже ми зазнали збитків, від яких Швеція (*Sweden*) відтоді довго оговтувалася; але якщо абстрагуватися не від результатів цієї битви, а розглядати тільки обставини самого перебігу битви з точки зору справжньої відваги, слави та честі, то перевага завжди буде на боці шведів (*Swedes*), чие військо становило десять чи одинадцять тисяч осіб, майже постійно голодних і нужденних, з рідкісною безстрашністю й мужністю на рівних атакувало захисні укріплення армії, яка налічувала понад сто тисяч чоловік, добре забезпечених усім необхідним для життєдіяльності та оборони; цю армію наші загони не лише змусили відступати, а й мали всі шанси розгромити й одержати перемогу, навіть поступаючись росіянам (*Russians*), якби поранення короля не завадило йому особисто віддавати накази. Окрім того, втрати противника вже вранці на початку бою були такими значними, що ми такі мали лише по його завершенні. Я не можу віднайти в історії Швеції (*Sweden*) битви, подібної до цієї, хіба що лише коли Густав (*Gustavus*) Великий атакував позиції Валленштейна (*Wallenstein*), поблизу Нюрнберга (*Nurenborg*), де втрати шведів (*Swedes*) і війська імператорів (*Imperialists*) були майже рівними; але коли Густав Адольф (*Gustavus Adolphus*) відступив зі своєю армією після битви, він мав ще шістдесятитисячну армію й міг рухатися куди завгодно; а коли Карл (*Charles*) XII відступав від Полтави (*Pultowa*), усі його підрозділи загалом, включно з хворими, налічували не більше, ніж чотирнадцять чи п'ятнадцять тисяч осіб, які не мали чіткої уяви про місце відступу, у якому б ця жменька людей почувала себе в небезпеці, перебуваючи приблизно за триста ліг від свого королівства; попри все, наш хоробрий правитель не втрачав мужності, він ні про що більше не думав, окрім бою і, якби він міг сісти верхи на коня хоча б на деякий час, то ми б, можливо, отримали реванш біля Борисфена (*Boristhenes*), коли противник прослідував туди за нами.

Якщо московити (*Muscovites*) вважали, що перемоги ними вже остаточно досягнуто, про що вони заявляли, то чому ж тоді вони не відразу почали переслідувати залишки нашої армії з обозом, або, якщо ми були повністю розгромлені, як вони стверджували в своїх повідомленнях, то чому ж у такому разі вони не заволоділи нашими гарматами й майном? Якби вони отримали повну перемогу, то дуже легко

могли це зробити. Але насправді, оскільки вони дуже добре знали силу наших атак у відкритому полі, то рухалися завжди великою армією, яка була нездатна дуже швидко нас переслідувати на нашому шляху до Борисфена (*Boristhenes*).

Проте, правду кажучи, наслідки цієї битви були для нас плачевні. Ситуацію ще погіршили втрати Ревеля (*Revel*), Риги (*Riga*) й решти Лівонії (*Livonia*), які противник дуже легко завоював; якщо до всього додати ще й чуму, яка призвела до загального спустошення, то ми можемо з упевненістю сказати, що фортуна була на боці царя у всіх його починаннях; але не варто, втішаючи себе, відкидати й усі ті численні прорахунки, які ми допустили в битві під Полтавою (*Pultowa*). Шведський (*Swedish*) народ при цьому, звичайно, не втратив ні своєї колишньої доблесті, ні честі своєї зброї; але судити про це будуть нащадки.

Московити (*Muscovites*) не були в Полтавській (*Pultowa*) битві кращими солдатами за тих, якими вони були в попередньому році в битві під Головчином (*Holofzin*), не можна також сказати, що вони стали сміливішими з того часу. Ця остання битва в певному відношенні була не менш славною, ніж битва під Нарвою (*Narva*), адже король і тут проявив свої здібності геніального військового стратега.

Двадцять дев'ятого червня (*June*) за старим стилем Карл (*Charles*) XII прибув зі своєю армією до берегів Борисфена (*Boristhenes*); загальна кількість армії, включно з хворими, покаліченими й пораненими, становила на той час близько шістнадцяти тисяч чоловік; решта були вбиті або взяті в полон під час бою.

У нас загинуло кілька генералів, а шістьох полковників спіткала така ж доля; першим з них був граф Торстенсон (*Torstenson*), полковник кавалерійського полку Ніланда (*Nyland*); це був молодий дворянин у віці близько тридцяти трьох років, але вже досвідчений у плані військового мистецтва; окрім того, він був ще й надзвичайно талановитим: якби він прожив довше, то досяг би таких самих успіхів, а можливо й перевершив би свого діда, видатного Леонарда Торстенсона (*Leonard Torstenson*), який був фельдмаршалом шведської армії (*Swedish*) під час наших війн з Німеччиною (*Germany*). Молодий граф у п'ятнадцятирічному віці почав службу в саксонських (*Saxon*) військах в Угорщині (*Hungary*). Король, знаючи його заслуги, доручив йому керувати окремим підрозділом з кількох полків від часу нашого вступу в Україну (*Ukraine*); він на кожному кроці підтверджував, що гідний носити високе звання генерала, аж поки славетно не поліг у цьому бою.

Решта полковників були вбиті на полі бою, серед них Штернбок (*Stiernbok*), який командував полком Упланда (*Upland*), Зігрот (*Siegroth*) з полку Дабл-Карлерса (*Dabl-Carlars*); Ульфспар (*Ulfsparre*) з полку Вестгота (*Westrogoths*); Вейденгейм (*Weydenheim*) з полку Зюдерманда (*Sudermant*); Ранк (*Rank*) з полку Кальмара (*Calmar*) й Бухвальд (*Buchwald*) з полку Йонкьопінга (*Jonkioping*); усі вищезазвані полки були піхотними.

Серед загиблих були також суддя й писар пан Олаф Гермелін (*Olof Hermelin*), радник писаря й людина надзвичайних здібностей Густав Адлерфельд (*Gustavus Adlersfeld*), а також Гіршенштірна (*Hirschenstierna*), секретар короля; усі були вбиті на місці.

Ми довго сподівалися, що Гермелін (*Hermelin*) не загинув, а потрапив у полон. Відомо, що його ім'я було в тому першому списку полонених, що його цар послав до короля Августа (*Augustus*) разом з доповіддю про цю битву; але у всіх інших він значився серед загиблих. Однак дуже дивним видається те, що три священники засвідчили, що поховали його, і кожен у різних місцях; існує ймовірність того, що всі вони були введені в оману, оскільки через велику спеку тіла загиблих розпухали так швидко, що їх важко було розпізнати. Коли я був у полоні в Московії (*Muscovy*) в 1713 році, один козацький полковник запевнив мене, що він говорив з Гермеліном (*Hermelin*) у 1712 році через отвір у глибокому підземеллі в маленькому містечку, розташованому між Україною й Московією (*Moscow*), назву якого я забув.

Серед полонених перебували такі видатні особи, як граф Піпер (*Piper*), граф Реншильд (*Rheinschild*), принц вюртенберзький (*Wurtemberg*), генерал-майори Шліппенбах (*Schlippenbach*), Росс (*Roos*), Штакельберг (*Stakelberg*) і Гамільтон (*Hamilton*).

Генерал-майор Меєрфельд (*Meyerfeld*), який у даний час фельдмаршал, сенатор і губернатор Померанії (*Pomerania*), мав нещастя за кілька місяців до облоги Полтави (*Pultowa*) зламати ногу; він десь дістав царський документ, який давав йому можливість безпечно пройти через Польщу (*Poland*) й не потрапити до рук росіян (*Russians*) або польських (*Poles*) конфедератів, а звідти вже планував дістатися Німеччини (*Germany*), щоб там вилікуватися. Озброївши генерала цим документом, король відправив його із Старих Санжар (*Stara-Zianscara*), що знаходилися між Полтавою (*Pultowa*) й Борисфеном (*Boristenes*), де він ніби то для царя виконував особливі доручення, а які саме, я зараз не пригадаю; але все це не врятувало Меєрфельда (*Meyerfeld*) від арешту: у царя виникла підозра, що оскільки документ було видано ще до битви, то він може бути фальшивкою; проте потім генерала було звільнено з умовою, що в обмін на нього буде випущено з полону когось із російських (*Russian*) генералів.

Біля Борисфена (*Boristhenes*) Карл (*Charles*) XII із залишками своєї армії зупинився поблизу містечка під назвою Переволочна (*Perevolocsna*), де Ворскла (*Worskla*) впадає в Борисфен (*Boristhenes*): наміром його величності була переправа через Ворсклу (*Worskla*), яка не надто широка в цьому місці, щоб перебувати на іншому боці річки у випадку, якщо росіяни спробують нас атакувати, а після цього рухатися до Криму (*Crim*). Цей план було нескладно реалізувати, оскільки ми мали в обозі достатню кількість коней для всієї нашої піхоти, а також для обслуги, пажів і маркітантів.

Прийнявши таке рішення, король наказав зайве майно спалити, а всі запаси харчів скласти у великі корзини й розподілити між солдатами з таким розрахунком, щоб кожному полку їх вистачило на шість тижнів. Військову казну, яка охоронялася кількома полками, він наказав розділити на дві окремі частини з відповідним супроводом, а гроші розподілити між офіцерами, щоб ті використовували їх в разі потреби, й зарахувати їм як належну зарплатню.

Після того, як його величність віддав ці накази, до нього прибули його генерали й слізно просили, щоб його преосвященство перемістився в безпечне місце, зважаючи на його серйозну рану, яка не дозволяла йому слідувати за армією й витримувати злигодні. Зі свого боку, вони обіцяли йому точно виконувати всі його накази за умови їх упевненості в тому, що він перебуває в небезпеці й не відчуває тих загроз, з якими може зіткнутися його армія. Ці вмовляння переконали короля, який нарешті зважився на переправу через Борисфен (*Boristhenes*); але перед від'їздом він категоричним тоном наказав Левенгаупту (*Lowenhaupt*) дотримуватися в кожному конкретному випадку його вказівок, які він дав для відступу в напрямку Криму (*Crim*).

Після того, як король зробив всі ці розпорядження, він близько опівночі перетнув Борисфен (*Boristhenes*) разом з піхотним полком Зюдермандланда (*Sudermanland*), який під час бою знаходився в укріпленнях поблизу Полтави (*Pultowa*). Також його величність супроводжували загони підполковника Функа (*Funk*), який знаходився в Біликах (*Belitz*), і підполковника Зільфербельма (*Silfwerbielm*), який містився, як ми вже зазначали, поблизу Переволочної (*Perevolocsna*). Полк Зюдермандланда (*Sudermanland*) налічував двісті чоловік, загін Функа (*Funk*) вісімсот, а Зільфербельма (*Silfwerbielm*) – до п'ятисот осіб, не рахуючи драбантів та кінних ополченців під командуванням Андрепа (*Andrepa*), які також пішли за його величністю. Кільком генералам і офіцерам, з яких декотрі були поранені, король також наказав слідувати за ним разом з почтом, канцелярією тощо. Генерал чи гетьман Мазепа (*Hettman Mazeppa*) на той час уже перетнув річку з немалою кількістю козаків.

Граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*), який отримав наказ діяти якомога рішучіше й послужити задля слави короля й батьківщини, мав із собою всього двох генерал-майорів, Крейца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*). Коли король полишив армію, решту війська він забрав із собою.

Після того, як король перетнув Борисфен (*Boristhenes*), про його наказ щодо негайного спалення зайвого вантажу й розподілу грошей уже ніхто не думав. Оскільки армія була вкрай стомлена, то як тільки була виставлена охорона й пікети для безпеки війська, усі спокійно пішли відпочивати.

Наступного ранку всіх розбудив князь Меншиков (*Menzikof*), який переслідував нас на чолі всієї московитської (*Muscovite*) кінноти. Він розігнав наші пікети й посунув нашу передову охорону з пагорба, де вони стояли; я сказав пагорб, бо армія знаходилася в долині поблизу Борисфена (*Boristhenes*). Меншиков (*Menzikof*) після цього першого наскоку надіслав Левенгаупту (*Lowenhaupt*) пропозицію здатися.

Я вже раніше зазначав, що наша армія, включно з хворими й пораненими, до від'їзду короля, імовірно, налічувала в своєму складі до шістнадцяти тисяч чоловік, серед яких близько п'яти тисяч були неспроможними воювати через поранення, хвороби й т. д., а близько півтори тисячі пішли з його величністю; таким чином залишки армії, які могли боротися, загалом становили від дев'яти до десяти тисяч осіб, що приблизно дорівнювало тій кількості вояків, яка була з королем у день битви під Полтавою (*Pultowa*) тоді, коли він атакував укріплення московитів (*Muscovite*).

Ця армія, якою б малою вона не була, виявляла палке бажання вступити в бій; їй було цілковито до снаги перемогти російську кінноту, перш ніж до неї приєдналася піхота, яка слідувала за ними повним ходом, а потім уже після перемоги супротивника можна було виконувати план і розпорядження його величності; але трапилося лихо, яке визначило нашу долю й перешкодило тому, що ми не спалили наше майно й не розподілили гроші ввечері, як повелів король, і через що все було кинуте в безлад і сум'яття. Дехто з нас мав бажання зберегти цінний вантаж і гроші, які вони здобули ще в Польщі (*Poland*) та в інших місцях, і були незгодні з рішенням короля, до них, у першу чергу, відносилися Крузе (*Cruus*) й Крейц (*Creutz*), які були найбільше в цьому зацікавлені. Можна дійсно стверджувати, що бог нас полишив, а безлад і легковажність змовилися, щоб віддати нас до рук ворога.

На довершення всіх наших нещасть Левенгаупт (*Lowenhaupt*) був змушений погоджуватися з доводами Крейца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*), тому що серед наших військ він був ще мало відомий; щоправда, він командував частиною армії перед битвою під Лісною (*Liesna*), але з тих пір під його керівництвом не було ніякого підрозділу, за винятком лише тих, які йому дали за кілька днів до Полтавської (*Pultowa*) битви. Однак у цій ситуації, у якій він піддавав усіх великому ризику, йому потрібно було діяти більш рішуче; а всім офіцерам армії, які не вникли в суть справи, не звалювати всю провину на нього. І офіцери, й солдати були вкрай обурені його діями, з якими вони були незгодні, але в яких його одного не можна було звинувачувати. Вони не були поінформовані про умови капітуляції, проте зрештою все владналося.

Граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*) після того, як через жадібність Кройца (*Creutz*) й Крузе (*Cruus*) був цілковито оточений ворогом, скликав для формальності разом усіх полковників і командирів полків, а також найстарших офіцерів, щоб оголосити їм свої наміри; і хоч більшість з них вважала, що потрібно дати бій і виконувати план короля, на їх протести ніхто не зважав і зрештою вони погодилися з думками тих, хто вже фактично завершив і залагодив усю цю справу.

У результаті цього рішення Крейц (*Creutz*) і Крузе (*Cruus*) були послані до ворога, щоб здатися на умовах, запропонованих князем Меншиковим (*Menzikof*). Умови капітуляції настільки добре відомі, що немає необхідності їх тут уміщувати.